

ETO: 821.511.141-3 Karinthy Ferenc
316.75
DOI: 10.19090/hk.2018.4.15-29

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Z. VARGA Zoltán

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék
Pécs, Magyarország
z.varga.zoltan@gmail.com

Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, Magyarország
z.varga.zoltan@btk.mta.hu

A KOMPOZÍCIÓBA SZÓTT DIDAXIS:
A SZEREPLŐK NARRATÍV-STRUKTURÁLIS
FUNKCIÓJA AZ IDEOLÓGIAI NÉZŐPONT
KIALAKÍTÁSÁBAN – KARINTHY FERENC:
BUDAPESTI TAVASZ

Didactic Woven into the Composition: the Narrative-structural
Function of the Characters in the Fashioning of Ideological
Views – Ferenc Karinthy: *Budapesti tavasz*
(*Spring Comes to Budapest*)

Didaktika utkana u kompoziciju: narativno-strukturna funkcija
likova u stvaranju ideoloških pogleda – Ferenc Karinti:
Budimpeštansko proleće

Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* című regénye az ötvenes évek emblematikus irodalmi ostromábrázolásának számított. A második világháború magyarországi végjátékának irodalmi reprezentációja megfelelt a kommunista kultúrpolitika történelem- és társadalomképének, de a szocialista-realista ábrázolásmód minden vonalassága mellett mégis teret engedett másfajta, vagyis nem-kommunista társadalmi nézőpontok artikulációjának is. Az elemzés a polgári-értelmiségi főhős „fejlődéstörténetét” a szereplők által megtestesített társadalmi-

ideológiai pozíciók terében követi végig. A szereplők strukturális, ideológiai funkciójának vizsgálata mellett bemutatja a nemzetsztereotípiák morális-politikai jelentéssel való felruházásának szerepét, a regény metaforikus, topikus hálózatát, tér és idő megszervezéséből adódó jelentésrétegeket, az elbeszélés kiemelt jeleneteinek a kompozicionális jelentőségét, illetve azok ideológiai jelentését.

Kulcsszavak: a fikció retorikája, ideológiai nézőpont, a szereplők narratív-strukturális funkciója, irányregény, szocialista realizmus, elkötelezett irodalom, ostromregény

Karinthy Ferenc egy korszak számára emblematikusnak számító ostromregényét mindössze négy év és mégis egy világ választja el Tersánszky Józsi Jenő ugyancsak Budapest ostromát színül választó regényétől, az *Egy kézikocsi történetétől*. Karinthy regénye a Rákosi-korszak legsötétebb idejében, komoly cenzurális nyomás és erős kultúrpolitikai ellenőrzés közepette született, amikor az irodalmi életet egészében a kommunista párt közvetlen ideológiai és politikai irányítása határozta meg. A szocialista realizmus és a termelési regények a munkásosztály tömegeinek hirtelenjében megkreált politikai öntudatát, kulturális identitását és morális tartását voltak hivatottak illusztrálni, emellett pedig leszámolni a múlt polgári örökségével, a két háború közötti Magyarországot vezető társadalmi osztályokkal – politikai, morális és kulturális értelemben is. Karinthy Ferenc kivette a részét e kulturális hadműveletből; a legenda szerint (Örkényvel versengve) 1950-ben ő jelentette meg *Kőművesek* címmel az első magyar nyelvű szocialista realista regényt, mely napi politikai érdekeket is szolgált, a kommunista párton belüli leszámolások, koncepciók percek apológiájaként.

Az 1953-as *Budapesti tavasz* ennél összetettebb vállalkozás, annak ellenére, hogy összhangban van a korabeli kultúrpolitikával, és megfelel a fentebb összegzett célkitűzéseknek. 1945, a Horthy-féle Magyarország bukása a kommunista rezsim számára korszakok határa, a kezdet, az eredet szimbolikus dátuma. A kezdet mítoszának, legalábbis mítoszai egyikének megalkotása különféle módokon lehetséges, hiszen a hangsúly kerülhet a bűnösnek és működésképtelennek tartott társadalmi alakulat bukására, vagy épp ellenkezőleg, valami radikálisan újnak a születésére is. Lehet a (saját) múltból eredeztetni az újat, lehet valami kívülről érkező ismeretlenként felfogni azt, és persze lehet a kettő különböző arányú keverékének tekinteni. A *Budapesti tavasz* is valamiféle hibrid megoldást keres, hisz főhőse, Pintér Zoltán, a „polgári származású” bölcsész értelmiségi politikai eszmélődésének történetét meséli el a háború utolsó hónapjainak történelmi eseményei közepette¹, háttérben egy időben sokkal szélesebb

¹ Ebből a szempontból a regényt akár önéletrajznak is tarthatnánk, hiszen a főhős társadalmi helyzete, különösképpen pedig foglalkozása (nyelvészeti tanulmányai) a szerzőét idézik. Ezek az önéletrajzi utalások azonban a történet felszínén maradnak, csupán a hős „valószerűségének” ⇒

spektrumban létező (létezett) magyar társadalom panoptikumával, osztályai-
val, beidegzett gondolkodásmódjaival, politikai és ideológiai meggyőződése-
ivel, előítéleteivel, begyakorolt társadalmi praxisaival. A regény hangsúlyozza
ugyan, hogy 1945 a főhős és az ország életében is sorsforduló, voltaképpen
mégis adós marad az új korszak, az új világ, az új társadalmi élet „kifejtett”,
pozitív bemutatásával. A regény ennyiben mégis, talán nem is véletlenül, szem-
bemegy a korszak „vonalas” közelmúlt és sematikus történelemábrázolásaival,
amit egyébként időbeli keretezése – a regényidő kezdőpontja 1944. december
24., befejezése pedig 1945. április 4., azaz két eltérő társadalmi berendezkedés
időszámításának origói – is meghatároz, hisz a mű csak mintegy epilógussze-
rűen vázolja az új világ, az új korszak, az új társadalom építésének történetét, s
jelzi ennek az eltérő történelmi feladatnak a nehézségeit a szereplők egyébként
korántsem egyértelműen kijelölt sorsában.

A regény befejezése más szempontból is problematikusnak tűnt Karinthy
és a korabeli kultúrpolitika számára, hiszen a „felszabadulás” utáni
társadalomátalakító küzdelmek elbeszélése nem mutatott egyöntetűen opti-
mista képet. Így a *Budapesti tavasz* 1965-ös, negyedik kiadása jelentős válto-
zásokon esett át, s az eredeti szöveg több mint harmadával megrövidült.
A szöveg a negyedik kiadástól fogva jóval korábban zárul, az utolsó jelenet
a szovjet katonák és a felszabadított lakosság barátkozása, a Rákóczi-induló
eljátszása. A regény rövidített változatából hiányzik a teljes harmadik rész és
a második rész egy része is, köztük olyan kulcsjelenetek, mint az utcai harcok
tükörjelenete, a német és a szovjet katonák eltérő viselkedése a harcok során,
az angolszász katonák kimentésére szőtt akció, a társadalmi változások ellen
szervezkedő „arisztokrata reakció” megleckéztetése, illetve a vidékre visszatérő
mozgalmár bányász szereplő küszködése és ideiglenes „hitvesztése” a szoci-
alista térítésnek ellenszegülő, politikai öntudatot nélkülöző proletár közeg-
ben. Mindezek az átalakítások azt jelzik, hogy a hatvanas évekre bezárult az
a társadalmi, ideológiai vitatér, melyben a közelmúlt értelmezésére versengő
történelmi, társadalmi magyarázatokkal léptek fel e tér értelmiségi szereplői.
Éppen ezért értelmezésemben a *Budapesti tavasz* első, teljes szövegváltozatát
elemzem, hiszen ebben jóval nagyobb szerepet játszik a magyar társadalom
háború előtti társadalmi osztályainak és a hozzájuk kapcsolt észjárásoknak és
viselkedésformáknak az összeütközése.

⇒ megalkotásában kapnak szerepet. Az egyéni életút „esetleges” történései helyett (semmi-
lyen utalás sincs például Karinthy anyjának, Böhm Arankának a tragikus halálára) egy általá-
nos, példászerű „megtérés”-történetet mond el az olvasónak, mely éppen példászerűségével
buzdítja olvasóját a humanista polgárból a kommunista párt társadalomátalakító programjához
csatlakozó, de azt legalábbis megértő értelmiségivé válásra.

A *Budapesti tavasz* irányregény, antifasiszta ellenálló regény, az elkötelezett irodalom kanonikus példája, ám mégis kiemelkedik a korszakban népszerű és a hatalom által kedvelt irodalmi műfajokban írott művek színvonalának átlagából. Többek között azzal, hogy némileg eltért a vészkorszak ábrázolásának és értelmezésének ötvenes évekre kialakult hivatalos, „antifasiszta” narratívájától, amely tabusította a holokausztot. Karinthy ugyanis regényében nem hallgat a zsidók szenvedéseinek Budapest ostroma alatt elszenvedett sajátosságáról, művében feltűnnek a vészkorszaknak a későbbi, szabadabb idők ábrázolásaiiban ikonikussá vált jelenetei, a csillagos házakból a gettóba vonuló menetek, a kivégzések a Duna-parton, illetve a regény bizonyos – különösen a polgári miliőhöz tartozó – szereplőinek cselekvéseit és gondolkodását is sokszor meghatározza a zsidókról vallott véleményük, hozzájuk fűződő viszonyuk.

De más szempontból is változtat a programszerű tételeket megfogalmazó, propagandacélokat maga elé kitűző szocialista realista irányregényen. A keményvonalas, dogmatikus kinyilatkoztatás mellőzése már a főszereplő társadalmi helyéből is következik. Pintér Zoltán ugyanis polgári, értelmiségi családból származik, s a regény az ő társadalmi és politikai aktivizálódását beszéli el, azt a folyamatot, ahogyan felismeri, egyéni boldogulásának feltétele a közösség javáért érzett felelősség. Az ötvenes évek legelején az egykori polgári értelmiség aligha volt az a célközönség, aki előtt érdemes lett volna a fennálló rendszer intellektuális (történetfilozófiai, szociológiai és morálfilozófiai) legitimálásába fogni. A választás persze Karinthy Ferenc saját életútját is tükrözi, s a szereplők sorsában megmutatkozó bizonytalanságok talán valamiféle kijózanodást is jelezhetnek a Rákosi-éra sötét valóságából. Mindenesetre Pintér Zoltán történelmi tablókép előtt lezajló fejlődéstörténete nyitott kérdésnek mutatja a létezés személyes dimenzióiban is elkötelező politikai választást, melynek akár komoly buktatói is lehetnek, és ezeket a nehézségeket az elbeszélő érezhetően komolyan is veszi. A marxista értelemben vett politikai öntudat alakulása korántsem töretlen folyamatként szerepel a műben. Pintér a történeten belül nem is lép be a kommunista pártba, barátja, a személyes sérelmeket ápoló, türelmetlen és kevésbé cizellált intellektusú Gázsó – legalábbis az első kiadás befejezésében, mely későbbi megjelenésekben már nem szerepelt – pedig nehezen tudja közöské számára közvetíteni társadalmi és történelmi igazságról vallott nézeteit.

Összességében azonban a *Budapesti tavasz* az akkori politikai rendszer elvárásainak tetsző módon ábrázolta a második világháború magyarországi végkifejtését és a főváros ostromát, valamint a korszak kívánalmainak megfelelően nagyobb történelmi távlatba és szélesebb jelentés-összefüggésbe ágyazta be a világháborús bukást és az ostromot. Már a mű címe is túlmutat az 1944–45 telén

lejátszódott történelmi eseményen. A „tavasz”, a természet újjászületésének topozsa, eszmei-ideológiai szempontból meghaladja az értetlenség és értelmetlenség eseménnyel egyidejű naplókából kiolvasható tapasztalatát és annak metaforikus megfelelőjét, a „telet”. Az értelmes jövőkép, a múlt jelen felől, a jövő számára való értelmezése elterjedt beszédhelyzete a háborús visszaemlékezéseknek. Karinthy Ferenc regényének nagy ideológiai üzenete voltaképpen az, hogy a veszteségből is lehet erőt meríteni: ahogy Zoltán felépül a Jutka elvesztése, majd az első bevetés lázas izgalma okozta betegségből, úgy épül fel az ország is a gonosz ideológiák és igazságtalan társadalmi berendezkedés okozta bajokból. A regény egyik kiemelt, a történetvezetés és a cselekmény szempontjából is központi helyzetű jelenetében a főszereplő a már felszabadult Pestről nézi a romos várost, és megidézi Kőműves Kelemen mondáját az áldozathozatal, építés és hazaszeretet összefüggése kapcsán (Karinthy 1953, 215). E nagy eszme kibontakozását látjuk a regényben. Az ellenpontok és a buktatók nem is annyira rivális eszmék komoly megfontolása miatt vannak jelen a műben. Szerepük ebben az esetben is inkább retorikai, pedagógiai funkciójukban áll: meg kell győzni az olvasót egy hiteles, belső ellenállással is járó fejlődési folyamatról.

A meggyőzés leginkább a szereplők strukturális szintjén bontakozik ki. A politikai eszmék egyéni sorsokban, időben kibontva mutatkoznak meg. A szereplők megformálását két szempont határozza meg. Egyrészt Karinthy széles, reprezentatív panorámaképet igyekszik nyújtani 1944–45 Magyarországnak történelmileg cselekvő társadalmi rétegeiről. Ebben a hangsúlyosan budapesti világban a középosztályra kerül a legtöbb figyelem. Több, különböző karakterben mutatja be az ún. úri-keresztény, konzervatív középosztályt és arisztokráciát, a keresztény liberális-polgári középosztályt és a fővárosi zsidóságot, a munkásosztályt, a kispolgárokat, a városi lumpenproletárokat. „A regényben általában az első pillanattól kezdve olyan helyzetben és olyan cselekvések közben találkozunk a szereplőkkel, amelyek rögtön világossá teszik nem csak a »földrajzi« helyzetet, de a szereplők társadalmi helyzetét is” – figyelmeztet a korabeli kritikájában Erdei Sándor (Erdei 1954, 157).

A szereplők státuszát és funkcióját befolyásoló másik tényező a regényidő, cselekmény és jellemrajz összefüggése. E tekintetben a szereplők megformálása két csoportra oszlik. Az egyik csoportba tartoznak azok a szereplők (ők a nagy többség), akiknél a személyiség alapszerkezete változatlan, s a jelenetek sora csupán világossá teszi ezt az alapkaraktert, a szereplők „ideje” valójában „diszkurzív”, a karakter nyelvi, narratív kibontásához szükséges idő. Mihail Bahtyin a biográfia antik mintáit vizsgálva írja le az életrajz római-hellenisztikus felfogásának két változatát, mindkettőt visszavezetve az entelecheia arisz-

totelészi tanára (Bakhtin 2010, 141–142). Az entelecheia tana szerint a fejlődés végső célja annak első oka is: a kifejlett, érett jellem egyben a fejlődés oka is. Az entelecheia tana alapján elgondolva tehát a szereplővel a történetben megésső küzdelmek és feladatok csupán megerősítik már eredetileg is meglévő tulajdonságait, ám nem hoznak létre újakat. A történelmi valóság e kibontakozás színpada, a szereplőkkel megtörténő eseményeket felcserélhető epizódokként a kifejtés retorikai rendje kapcsolja össze.

A szereplői életidő (életrajzi vagy önéletrajzi) megképzésének Bahtyin egy másik mintáját is leírja, melyet Platón nevéhez köt. A személyiség és az életút megtérésen, konverzióan alapuló, radikális változást is tartalmazó kronotoposza az „igaz tudás keresésének” szókratészi modelljére épül. A modell egymással föl nem cserélhető állomásai a felfuvalkodott tudatlanság, az önkritikus szkepticizmus, az önismeret lépcsőfokain vezetnek az igaz tudásig (Bakhtin 2010, 130). A *Budapesti tavaszban* egyetlen szereplő van csupán, akinek megformálása ezt a platóni sémát követi, ez természetesen a főhős, Pintér Zoltán. Igaz barátjának és katonaszőkevény társának, Gázsónak az alakja is összetettebb, s valamelyest különbözik is a regény többi szereplőjének megformáltságától, akiket egészében meghatároz társadalmi helyzetük és a hozzájuk kapcsolódó ideológia. Gázsó sorsa mégsem feleltethető meg a platóni megtéréses életút sémájának, hiszen a regény (pontosabban az első kiadás) végén nem tudja hatékony cselekvéssé változtatni a társadalmi egyenlőtlenségekből és a történelmi igazságtalanságokból táplálkozó proletár öntudatát. Ellenben Zoltán életútja klasszikus fejlődéstörténet, melyben a személyes egzisztenciális idő szorosan összekapcsolódik a történelmi idővel, és ahol az egyéni élettörténet alakulása párhuzamos az ország történetével.

A szereplők strukturális viszonyrendszerét ellentétes vagy párhuzamos sorsok (vagy csoportok) összehasonlítható kettősségei szervezik. A regény leginkább polarizált szembeállításai nem is az egyének, hanem a nemzeti közösségek szintjén jelentkeznek. A skála egyik végén a németek, míg a másikon az oroszok találhatók. Az éles szembeállítás része, hogy a német katonák közül senki nem kap nevet. Ugyanakkor a „felszabadító” szovjet hadsereg tagjairól kialakított kép, a korszak kívánalmainak megfelelően, heroizált és idealizált. A szovjet hadsereget megjelenítő két alak egyike érdekes módon tompítva, lágyítva, de mégiscsak megidézi a Horthy-korszak orientalista képzetét a vad, keleti, civilizálatlan bolsevikokról. Turumbek kirgiz, s bár a történetben jószívű, igazságos, bátor, barátságos, a gyengéket és ártatlanokat a saját élete árán is oltalmazó szereplőként jelenik meg, Karinthy megszeppítve ugyan, de mégiscsak megidézi a korabeli magyar társadalom szovjetekkel kapcsolatos

sztereotípiáit és a megszálló sereggel találkozó magyar lakosság naplójából kirajzolódó első élményeit: egy jelenetben részegen apró lopást követ el, majd duhajkodik. A rövid jelenet célja mégsem az, hogy szélesebb körben legitimálja a *Budapesti tavasz* realista intencióit, azt a törekvést, hogy a mű az ostrom reprezentatív jellegű nagyregénye legyen, s ezért még akár egy szalonképes utalást is megkockáztasson az elhallgatott és megszürt történelmi valóságra. A regény tendenciózusan szűrt, semmilyen módon nem jelennek meg benne a korban még élénken élő kollektív emlékek a nőket erőszakoló, „zabraló”, a magyar lakosságot hosszabb-rövidebb ideig tartó kényszermunkára hurcoló hódítókról. A keleti, vad, ösztönös Turumbek ugyanis egy tandrámát idéző jelenetben szinte azonnal magába száll, belátja hibáját, sőt maga kér szigorú büntetést cselekedetei miatt, miután parancsnoka, a regény alakjainak abszolút erkölcsi viszonyítási pontjaként színre léptetett Karaganov főhadnagy néhány halk szóval helyreteszi. Karaganov természetesen orosz. Figurája az orosz imperializmus legitimációja, hiszen azt sugallja, hogy miként a főhadnagy kiválósága és erkölcsi feddhetetlensége folytán vezetésre termett a több nációból álló Vörös Hadseregben, úgy Oroszország is hasonló okok miatt játszik vezető szerepet a Szovjetunióban. Alakja szinte már eltúlzott módon civilizált és rokonszenves: művelt, finom, udvarias, határozott vezető, igazságos, ugyanakkor keménykezű is tud lenni, tiszteli a legyőzötteket. A szovjetek németekkel szembeni erkölcsi fölényét Karinthy egy megismételt jelenettel demonstrálja erősen didaktikus módon. Egy szovjet rohamcsapat Turumbekkel az élen elfoglal egy épületet, majd amikor fordul a hadiszerecse és ellentámadnak a németek, akkor inkább hősi halált halnak, csak hogy megkíméljék az épületben rekedt civil lakosság életét (akik az erősebb érzelmi hatás, együttérzés kiváltása miatt zömmel gyerekek és nők). Ezzel szemben a hadi helyzet újabb fordulata után a házban védekező németek élő pajzsként használják ugyanazt a pincében rekedt lakosságot (Karinthy 1953, 260–265). A német katonák viselkedésében semmilyen heroizmus nincs, többnyire csak a saját menekülésükre gondolnak, a várost és annak lakosait egyaránt a visszavonulást segítő tereptárgyaknak tartják. A nemzetek erkölcsi értéken alapuló szembeállításának részei még az amerikaiak. Az ő szerepük a regényben szintén az orosz erkölcsi fölény kontrasztív megerősítése, hiszen a fogságba került repülő tisz, Robinson őrnagy akár egyedül, csapatát cserbenhagyva is megszökne.

A kollektív, egész nemzeteket képviselő társadalmi ágensek szintjén elgondolt szereplők strukturális szembeállításának azonban határai vannak, hiszen a szereplők zöme magyar, így ideológiai, világnézeti értékrendezésük nem alapulhat kollektíven meghatározott nemzeti vonásokon. Ezt a nézetet annyira

következetesen képviseli a regény, hogy bár az ötvenes évek közbeszédének zsidósággal és a holokauszttal kapcsolatos tabui ellenére meglepően nyíltan szól a vészidőszak budapesti zsidóüldözéseiről, határozottan kerüli a regény zsidó hőseinek bármilyen sajátos – kulturális, nyelvi, vallási, habitusbeli – meghatározását, ellentétben például Tersánszky korábban vizsgált műveivel. A regény mindkét zsidó alakja – Jutka, illetve nagynénje, Turnovszkyné is – az üldözés és a kirekesztés alanyaiként mutatkoznak meg zsidóként. Identitásukban, viselkedésükben legalábbis Karinthy semmilyen más módon nem különbözteti meg őket a magyar középosztály más, a regényben felvonultatott alakjaitól. A kívülről tulajdonított, önkényes identitásformálás parabolája az a jelenet, amikor Jutka szüleit a pesti gettóban felkereső Zoltán, „aki zsidók közt elfogódottságot érzett, maga is szégyenkezve próbálta Erdős né ábrázatán megkeresni a fajtájára való vonásokat” (Karinthy 1953, 81). Csakhogy, mint később kiderül, Jutka édesanyja „keresztény”, aki vállalja családtagjai sorsát, így az előítéletek és sztereotípiák gépies, az azonosítani kívánt alanyok saját önképét teljességgel figyelmen kívül hagyó téves azonosítássá válnak. Zoltán persze nem képviseli ezt a magatartást, a jelenet a reflektálatlan társadalmi sztereotípiák hatalmát és az előítéletes gondolkodásmód önkéntelenségét mutatja. Az előítéletek logikátlan és kritikátlan vakhitként élnek az antiszemita diskurzusban, melyet jól mutat a külföldi védlevelekkel bujkáló zsidókat felszínes magyarságtudattal vádoló rendőr hamis, okot és okozatot felcserélő okoskodása: „– Menjen vissza a sorba! A szentségit az ilyen szemtelen zsidóknak! és még maguk akartak magyarok lenni?! Az egyik svéd, a másik spanyol, a harmadik portugál, a negyedik svájci... hát akkor mit keresnek Magyarországon, a fene egye meg?” (Karinthy 1953, 85).

A szereplői alakok ellentétpárokba, illetve párhuzamos sorsokba rendezésének célja, hogy bemutassa, milyen válaszokat adtak a felbomlóban lévő Horthy-féle Magyarország társadalmi rétegei az ostrom során átélt kritikus emberi pillanatokban, határhelyzetekben. A társadalmi cselekvő csoportok regényes megmérettetésének mértéke Karinthy művében a morális fedezet és társadalmi hitel. A háborús helytállás vagy elbukás pedig nem csupán a felelősség megállapítására terjed ki, hanem – hasonlóan a háborút követő évek élmény- és memoáirodalomához – az újjáformálódó társadalomban játszott majdani szerepekre is következtetni enged.

Mint azt a korabeli kritika és az irodalomtörténeti szintézis megállapítja – egyaránt elmarasztaló hangsúllyal –, a *Budapesti tavaszban* nagyobb szerepet kap a polgári rétegek bemutatása. A regény a két világháború közötti Magyarország középosztályát többnyire ironikusan mutatja be. A liberális keresztény polgárság

képviselői jórészt a főszereplő rokonságából kerülnek ki, az elbeszélő pedig általában közvetetten, cselekvéseiken és beszédükön keresztül, külső nézőpontból ábrázolja őket. A polgári világ alakjainak megrajzolásában láthatóan fontos a férfi-nő kapcsolat bemutatása. A főhős szüleinek rossz a házassága, a kiábrándult, intellektuális ambícióiban megtört apa, Pintér Elemér szeretőt tart, a Horthy-rendszer által derékba tört pályája miatt nemcsak maga, hanem az ország és fia jövőjét is borúlátó módon ítéli meg. Kritikus pillanatokban gyávának mutatkozik, fiát fél bújtatni. Feleségének jóval kisebb szerep jut a történetben (végig a férje után, Pintérnéként nevezi meg az elbeszélő), a család összetartásának képmutató látszatát igyekszik fenntartani, miközben a fiai sorsa miatti aggodalom jóval őszintébb, mint férjéé. A család magánéletét fenntartó elvtelen kompromisszumok egyben társadalomról és társadalmi viselkedésről vallott nézeteiket is tükrözik.

Fontosabb szerepet játszanak az események alakulásában Turnovszkyék, akikkel Zoltánék közösen bujkálnak egy pesti bérház lakásában. Turnovszkyék létezése a történelem ignorálásán és a társadalom középosztályra szűkítésén nyugszik. Negédes, zárt, nagypolgári allűröket sem nélkülöző viselkedésükkel alig vesznek tudomást a körülöttük zajló történelmi események és változások súlyáról. A háborús viszonyokat inkább csak bosszantó, ám ideiglenes kellemetlenségnek hiszik, ami után életük a régi kerékvágásba zökken vissza, életformájuk kereteit is folytathatónak ítélik, amihez még az ostrom legsúlyosabb pillanataiban is ragaszkodnak. A magyar társadalom számukra egybeesik a középosztállyal, Zoltán bányász katonatársával, Gazsóval láthatóan nem tudnak mit kezdeni.

A két háború közötti magyar társadalom másik meghatározó, a regényben megjelenített rétege az úri-keresztény középosztály. E réteg képviselőinek zömét az elbeszélő leplezetlen ellenszenvvel kezeli, egyiküket-másikukat a németekhez hasonlóan polarizált figuraként ábrázolja.

A didaktikus szembeállítás szervezi például a már nevével is ironikusan jellemzett arisztokrata katonatiszt, Harkányi Előd William kétszeres kihallgatási jelenetét, aki előbb vallatóként próbálja kifagatni az elfogott Gazsót – hiába, mert az makacsul megőrzi társai titkát és saját emberi tartását, majd amikor fordul a kocka, és őt hallgatják ki az oroszok, hamar elpárolog a bátorsága. Hasonlóan gyenge jellemű figuraként mutatkozik be Turnovszkyék egykori szomszédja, Torday-Landgraf, aki a németek hadisikerei idején elzárkózott attól, hogy megsejtsse Turnovszky zsidó származású feleségét, majd a helyzet változásával önként ajánlkozik erre, de mivel szolgálatait udvariasan elhárítják, már a háború utáni helyzetre készülve a következő gondolat fogalmazódik meg benne:

Akármilyen szívélyesek voltak is Turnovszkyék, visszautasításuk azt jelentette, hogy a németek veresége mégis bizonyos, s közelebb áll, mint várta. De ha így van, akkor kedvességük csak múló tünet lehet, s az ő elkésett gesztusa nem állhatja gátját, hogy az új rend tülekedésében föl ne szakadjanak rég gyűjtött sérelmeik és bosszújuk. Sőt, mai látogatásával még fölhívja magára a figyelmet: annál inkább el akarják majd veszejteni. Mire Budára ért, elhatározta: megbeszéli feleségével, nem kellene-e följelenteni őket (Karinthy 1953, 76).

E társadalmi réteg legösszetettebb figurája kétségtelenül Deseő Béla, aki katonatisztként vesz részt a magyar ellenállás munkájában. Deseő nem kedveli a németeket, a katonai pálya és a magyar társadalmat a háborúba vezető eszmék hidegen hagyják. Ugyanakkor az ellenálláshoz sem politikai eszmék vagy komoly társadalmi meggyőződés vezet, mert „Deseőt legszemélyesebb érzelmei fordították a németek ellen: csak a zsidó nők érdekelték” (Karinthy 1953, 175). Az elegáns, finom fiatalembert az elbeszélő első alkalommal rokonszenves alakként mutatja be, aki kész átlépni az osztálykülönbségeket. A regény harmadik részében, Budapest felszabadulása után azonban már a saját osztálya érdekeit védő, élvhajhász individualista figuraként lép színre. Deseő a regény világában mindig az elvek elé állítja személyes és csoportérdekeit, nem meggyőződésből, hanem személyes érdekből cselekszik. Nem „reakciós”, sokkal inkább apolitikus, „dekadens”, akinek világa az érzéki örömök és a tetszés körül forog, embersége és kedvessége szinte testi adottság, nem pedig (morális) döntés eredménye, így inkább egyéni kivétel, amely nem mentesíti osztályának szigorú társadalmi-politikai megítélését a regényben.

Érdekes módon a regény alig szentel figyelmet a nyilasok ábrázolásának. Alakjuk elnagyolt, motivációjukat, észjárásukat a regény alig kutatja, bemutatásuk semmit nem ad hozzá a korabeli irányregények sematikus nyilasképéhez. A nyilasok a regényben testileg is taszítóak, gondolkodásuk és beszédük frázisokra épül, erkölcsileg romlott, nihilista lényekként festi le őket Karinthy: „Kapuvári később a magyarság etelközi törzsi szervezetéről magyarázott: valaha történelemtanár volt, de szabálytalanságok miatt évekkal ezelőtt elbocsátották. Amíg beszélt, hosszú, zsíros haja az arcába hullott, ujját, amelyen vastag és széles volt a köröm, magasba emelte” (Karinthy 1953, 121).

Az ellenálló kommunistákról festett képpel is elégedetlen volt a kommunista kritika és a szocialista irodalomtörténet-írás. „[A]z ellenállás hősei, Gázsó és a kommunista Markó-csoport harcosai inkább nemes eszmék képviselői, mintsem eleven emberalakok” (Béládi-Rónay 1990, III/1–2, 836). Markó alakját való-

ban a korábban már említett entelecheia-tanra építve formálja meg Karinthy, vagyis Markó a történet során csaknem mindig következetesen viselkedik, és nem változik meg az átéltek hatására. A cselekmény eseményei és a regényidő csupán nézeti szélesebb körű, szemléletes kibontásához szükségesek. Véleményei, elvei, meggyőződései készen kapottak, kialakulásukat nem fedi fel az elbeszélés. A higgadt, nyugodt, derűlátó, bizakodó ellenálló valójában nem forradalmár, hanem jó vezetői képességekkel megáldott „pártkatoná”. Markó nem eszméket munkál ki és valósít meg a gyakorlatban, hanem az eszme érvényesítéséhez szükséges feltételek megteremtéséről gondoskodik, miközben jó pszichológusként tartja össze és motiválja embereit, szívós, lassú munkával győzi meg őket az általa képviselt eszme igazáról. Szellemi, gyakorlati fejlődésének csupán egyetlen eleme „zajlik le” a regényidőben az olvasó szeme előtt. Arról a jelenetről van szó, amikor egy fegyveres akció után lelövi a fegyelmezetlen, pánikba esett, a csoport többi tagját immár sokadszor veszélybe sodró Keserút. A jelenet persze túlnő Markó sorsán. A kommunista mozgalom, és egyáltalán, minden, a nagyobb közjóért tevékenykedő, humanista célkitűzésektől vezérelt forradalmi cselekvés morális dilemmája tárul itt fel: vajon szabad-e erőszakhoz fordulni az eszme érvényre juttatásához? A *Budapesti tavasz* válasza igenlő, sőt még Zoltán is tanul a példából, amikor a regény harmadik részében vállalja a kémkedést a vele rokonszenvező Deseő-féle arisztokrata társaságában, majd Deseő „tárgyalásakor” fel is használja ellene a megszerzett bizonyítékot. Markó és Zoltán viselkedése a fenti jelenetekben morálisan vitatható tetteket ismer el jogosként, és azzal igazolják cselekedetüket, hogy az általuk nagyobbak hitt jóra törnek, ezért pedig „áldozatra”, esetünkben közel állók feláldozására is képesnek kell lenniük.

A jövőbe vetett bizonyosság mellett még egyfajta aszketizmus is megkülönbözteti Markót a regény két másik, az ellenállási mozgalomba keveredő hősétől, Pintér Zoltántól és Gázsótól. Markó ugyanis saját „nemiségét” is feláldozza az akciók sikeréért, hiszen lemond a házmesterlány szerelméről. Mindez nem mondható el a regény legellentmondásosabb szereplőjéről, Gázsó Bertalanról. Gázsó bányász, vagyis proletár, alakjába azonban népies vonásokat is sző Karinthy. Izgága, örökké tevékeny figura, aki a világhoz és a közösséghez testi, indulati, érzelmi szférákon keresztül kapcsolódik. Jó szándékú, a társadalmi igazságtalanságokra fogékony, ugyanakkor azokat türelmetlenül kezeli, saját viselkedésére csak ritkán reflektál. Sorsa akkor sem változik meg igazán (legalábbis a regényidő és az első kiadás keretein belül), amikor a régi rend bukásával megadatik számára a tevékeny politikai, közösségi cselekvés szabadsága. Gázsó fejlődése elakad, eszméit és szándékait dogmatikus

módon, türelmetlenül próbálja megvalósítani, ezzel éles összeütközésbe kerül környezetével. Gázsó figuráját a „kulturális tőke” társadalmi igazságtalanságra visszavezethető hiánya határozza meg, hiszen családi háttéréről, múltjáról alig tudunk valamit. A társadalmi helyzet, az alacsony származás azonban nem következetes magyarázó elv a regényben, hiszen a hasonló helyzetből induló Markó sikeres pályát fut be a regényben ábrázolt időkeretben, igaz, esetében villanásnyira megjelenik a boldog gyermekkor képe.

Amint arról már szó esett, a regény központi alakja Pintér Zoltán, nyelvész egyetemi hallgató. Története akár tézisszerűen is kiolvasható a műből: „apolitikus értelmiségi fiatalemberrel, akit a körülmények kényszerítenek a fegyveres küzdelembe, s aki végül öntudatosan vállalja ezt a harcot” (Béládi-Rónay 1990, III/1–2, 835–836). Zoltán filosz, a szellem embere, aki bizonyos lenézéssel viseltetik a többi ember kicsinyes társadalmi torzsalkodása iránt. A történet kezdetén nincs történelmi tudata, osztálya többi tagjához hasonlóan a háborút csupán múltó kellemetlenségnek tekinti. Fejlődésében két nevelő segíti. Az egyik Markó, a fiatal kommunista ellenálló, aki az ironia hiányát leszámítva szókratészi módon bábáskodik Zoltán politikai öntudatának fejlesztésén, s hol cselekvéssel, hol beszéddel, hol olvasmányokkal, türelmesen terelgeti a társadalmi cselekvés és a politikai állásfoglalás felé. Kettejük viszonya egyértelműen alá-fölé rendeltségi viszony, hiszen mindig a politikai öntudat és hatékony gyakorlati cselekvés magasabb fokán álló Markó a kezdeményező. Zoltán egyébként is nehezen lép ki gyermek szerepéből, nehézséget jelent számára vállalni, hogy tettei időnként másokra is kihatnak, hogy a másikért is felelősséget kell vállalnia. Fejlődésének ezt a fokát jellemzi az a szabad függő beszédben tolmácsolt belső monológ, amikor kiment a gettóból Jutka kistestvérét, aki mellel nagyon is felnőttként nézett fel rá:

Mit akarnak tőle? Miért nem hagyják megbújni valahol? Hiszen ő félszeg és gyöngé, járatlan az életben, csak a könyveit bújta, s nem tud a kályhában tüzet rakni, nem tud egy apró, oktan gyereket megvigasztalni! (Karinthy 1953, 84)

Zoltán társadalmi nevelődésének másik tanítója szerelme, Jutka, aki tulajdonképpen akaratlanul vezeti a főhőst személyisége tágasabb elgondolásához. A személyiség individualista, csak önmagával törődő, döntései érvényét és következményeit csak önmagára vonatkozó szemléletét a Jutkával szövődő intim, interperszonális kapcsolat, a szerelem változtatja meg, tágitja előbb a személyközi, majd később a közösségi viszonyokért is felelősséget vállaló magatartássá. Az önmaga zárt világából ily módon kilépő Zoltán hirtelen,

szinte profán epifániaként érti meg, hogy egyéni boldogulása is társadalmi feltételekhez kötött:

Egyszerre egész világosan megértette, hogy amíg ez a harc el nem dőlt, se Jutkával, se mással, de még önmagával sem lehet egyetlen meghitt estéje, egyetlen békés órája. Fölült, szemét törülve. Keserű bizonyosság volt, de legalább bizonyosság ebben a törvénytelen, bitang világban. S hogy ezt megértette, meg is könnyebbült (Karinthy 1953, 91).

A jelenet erejét erősíti, hogy a belátás a szerelmi beteljesülést követő boldog pillanatokban következik be, a megvilágosodásnak a létezés különböző – érzelmi, érzelmi, egzisztenciális, interperszonális, társadalmi-közösségi – dimenzióit egyszerre felfogó és tudatosító pillanatában. Zoltán fejlődésének következő lépése is Jutkához kötődik, amikor a lány a nyilasok börtönében, meggyilkolása előtt az aktív politikai cselekvés, a fegyveres ellenállás elszalasztott lehetőségének jogosságára döbben rá:

De most már tudom, hogy bután éltem, jaj de bután... És úgy szégyellem magam, egész este ezen gondolkoztam... El akartam bújni előlük, érted? Pedig nem bújni kellett volna... a torkuknak ugrani, beléharapni... (Karinthy 1953, 118).

Pintér Zoltán politikai öntudatához, illetve az öntudat gyakorlati cselekvőerővé válásához végső soron a személyes veszteség adja az utolsó lökést, ennyiben sorsa párhuzamba állítható Deseő Béláéval. Pintért azonban a szenvedés radikálisan mozdítja ki addigi életformájából és személyiségéből. Ezt az ugrásszerű változást, metamorfózist Karinthy a betegség szimbólumával fejezi ki: a Markóékkal végrehajtott első akció után Zoltán ágyának esik, s néhány napig szinte öntudatlanul dolgozza fel az előző napok megrázkódtatásait. A betegségből felépülve egyfajta testi-lelki újjászületésen megy keresztül, ami megérteti vele, hogy az áldozathozatal sem személyes, sem közösségi szinten nem volt hiábavaló, s hogy a létezés egyéni-egzisztenciális és közösségi-politikai dimenziói elválaszthatatlanok egymástól. A regény egy korábban már felidézett nagyjelenetében egy pesti bérház tetejéről tárul elé a romos, ostromlott magyar főváros, s a térbeli távlati perspektíva egyben a múlt megértésén alapuló értelmes jövő képét is felvillantja:

Amióta az eszét tudta, félt a nagy szavaktól és kerülte őket: annyit kiabáltak itt nemzetről, hazáról, népről... De az ő szájában ez itt most nem üres szó, és ha a vihar kifújta börtönéből, hát nem hagyja magát többé

visszazárni: látni és érteni akar... [...] Egyszerre megértette a mesét, amelyet gyerekkora óta ismert: magas Déva vára miatt nem állhatott meg, amíg a Kőműves Kelemenné vérét hozzá nem keverték... – De te fabula narratur – mondta maga elé hangosan: róla szól a mese. Saját testével kell megtámasztania itt a falakat, belefeszülni és beleolvadni, hússal és vérrrel megkötni a köveket, hogy reá épüljön, belőle nőjön (Karinthy 1953, 214–215).

Természetesen Zoltán sorsa nem ér véget ennél a belátásnál, annál is inkább, mert a *Budapesti tavasz* sem fejeződik be Budapest felszabadulásával (legalább is az első kiadások itt tárgyalt szövegében). A regény cselekményének időbeli szerkesztése és keretezése három arányos szakaszra oszlik, hiszen az első rész Zoltán elköteleződésének történetét meséli el, a második az ellenállásban való részvételét, míg a harmadik a felszabadított Budapesten a társadalmi élet meginduló újjászervezésének nehézségeit mutatja be. Bármilyen fontos szerepet játszik is tehát az ostrom a regényben, a harmadik rész némileg megtöri a fejlődésnek az első két rész alapján egyenes vonalúnak tűnő ívét. Az eddig kizárólag Budapesten játszódó cselekmény földrajzilag is kiszélesedik, az elbeszélés lelassul és iránytalanná válik, ami leginkább Gazsó vergődésében jelenik meg. Az ostrom alatt átélt nagyszabású események heroizmusa, illetve azok személyiségformáló hatása már alig jelenik meg az újjáépítés napi, sokszor kisszerű munkájában, így végül a szocialista kibontakozás egy hónapnyi regényidőbe sűrített nehézségei nem egyértelműen optimista jövőképpel zárják le a regényt.

Irodalom

- Bakhtin, Mikhail M. 2010. „Forms of Time and of the Chronotope in the Novel. Notes towards a Historical Poetics”. In *The Dialogic Imagination: Four Essays*, szerk. Holquist, M., ford. Emerson, C. és Holquist, M. 84–258. University of Texas Press Slavic Series. Austin: University of Texas Press.
- Béládi Miklós–Rónay László szerk. 1990. *A magyar irodalom története 1945–1975*, III/1–2. kötet. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erdei Sándor. 1954. Karinthy Ferenc: Budapesti tavasz. *Társadalmi Szemle* 9 (2): 156–60.
- Karinthy Ferenc. 1953. *Budapesti tavasz*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

DIDACTIC WOVEN INTO THE COMPOSITION: THE NARRATIVE-
STRUCTURAL FUNCTION OF THE CHARACTERS IN THE
FASHIONING OF IDEOLOGICAL VIEWS – FERENC KARINTHY:
BUDAPESTI TAVASZ (SPRING COMES TO BUDAPEST)

The novel *Spring Comes to Budapest* by Ferenc Karinthy was considered to be an emblematic literary depiction of the siege in the 1950s. The literary representation of the end game of the Second World War in Hungary met the historical and social image of the communist cultural policy; nevertheless, in addition to following the guidelines of the socialist realistic representation, scope was left for articulating other, namely, non-communist social perspectives, too. The analysis follows the “evolutionary history” of the bourgeois-intellectual hero in the space of social-ideological positions embodied in the characters. In addition to the structural and ideological functions of the characters, it also presents the role of endowing the nation-stereotypes with moral and political connotation, the metaphorical and topical network of the novel, layers of meaning resulting from the organisation of space and time, and the compositional significance of the accentuated scenes, namely, their ideological meanings.

Keywords: the rhetoric of fiction, the ideological viewpoint, the narrative-structural function of the characters, Tendenzroman (novel with a message), socialist realism, littérature engagée (engaged literature), the siege novel

DIDAKTIKA UTKANA U KOMPOZICIJU: NARATIVNO-
STRUKTURNA FUNKCIJA LIKOVA U STVARANJU IDEOLOŠKIH
POGLEDA – FERENC KARINTI: *BUDIMPEŠTANSKO PROLEĆE*

Roman Ferenc Karintija *Budimpeštansko proleće* je predstavljao emblematički književno-opsadni prikaz pedesetih godina prošlog veka. Književno predstavljanje posleratnog perioda u Mađarskoj je odgovaralo istorijskoj i društvenoj slici komunističke kulturne politike, ali je pored šablonskog socrealističkog načina prikaza davalo prostora za artikulaciju drugačijih, nekomunističkih društvenih stavova. Analiza prati istorijski razvoj glavnog junaka koji potiče iz građansko-intelektualnog miljea u prostoru uništenih društveno-ideoloških pozicija. Analiza, pored strukturnih i ideoloških funkcija junaka, prikazuje ulogu nacionalnih stereotipa ispunjenih moralno-političkim značenjima, metaforičnu i topičnu mrežu romana, značenjsku slojevitost koja proizilazi iz organizacije prostora i vremena, kompozicijski značaj istaknutih scena priče, odnosno njihovih ideoloških značenja.

Cljučne reči: retorika fikcije, ideološki pogledi, narativno-strukturna funkcija junaka, roman pravca, socrealizam, angažovana književnost, opsadni roman